

ЕЛІТАРНА МОВНА ОСОБИСТІТЬ: КРИТЕРІЙ ВИОКРЕМЛЕННЯ

Романченко А. П.

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

У статті розглянуто проблему пошуку параметрів для кваліфікації елітарної мовної особистості. Висвітлено основні ознаки, притаманні такій особистості. На їхній основі сформульовано критерії (ортологічний, інформаційний, жанрово-стилістичний, риторичний, комунікативний, аксіологічний, психологічний), з'ясовано суть кожного з них.

Ключові слова: ознака, критерій, елітарна мовна особистість, компетенція.

Романченко А. П. Элитарная языковая личность: критерии выделения. В статье рассмотрен вопрос выработки параметров для квалификации элитарной языковой личности. Описаны основные признаки, которые характеризуют такую личность. На их базе сформулированы критерии (ортологический, информационный, жанрово-стилистический, риторический, коммуникативный, аксиологический, психологический), определена сущность каждого из них.

Ключевые слова: признак, критерий, элитарная языковая личность, компетенция.

Romanchenko A. P. Elite language personality: criteria for distinguishing. The relevance of the anthropocentric paradigm facilitated a rapid development of a new subdiscipline – linguopersonology. Holistic understanding of the elite language personality in different discourses phenomenon originates from the end of the 20th century. However, parameters of such language personality distinguishing are not developed in science.

The aim of our research is to distinguish and to condition the elite language personality criteria on a typical features basis.

The article deals with the issue of parameters for elite language personality qualification. The main features of such personality are described.

Mandatory features include: deep knowledge of language system and norms of literary language, high level of stylistic and communicative culture, upholding ethical standards of communication, ability to use rhetorical techniques, ability to create texts of different complexity and creative potential. Other parameters of elite language personality are: striving to constant improvement of language and communicative responsibility, knowledge of world and national culture achievements, orientation towards the best culture samples, and ability to use precedent texts. Elite language personality is interpreted by the author as a perfect carrier of culture and language competence which consist of linguistic, communicative and ethical subcompetences.

The criteria (orthological, informational, genre stylistic, rhetorical, communicative, axiological and psychological) were formulated on the basis of the features and the essence of each of them was clarified. For the named criteria the key parameters are normativity, understanding and creating texts of different complexity, working knowledge of functional styles, different genres, skills of influence on a wide audience, effectiveness of a selected strategy and tactics, spirituality and creative potential and rationally normative behavior.

Key words: feature, criterion, elite language personality, competence.

Постановка проблеми в загальному вигляді та обґрунтування її актуальності. Актуальність вектора дослідження в антропоцентричній парадигмі «людина в мові» сприяла стрімкому розвитку нового розділу науки – лінгвоперсоналогії, що опікується проблемами мовної особистості як окремого індивідуума, так і всього народу.

Питання, пов'язані з мовною особистістю, цікавлять українських та зарубіжних учених із різних галузей – філософії (Е. Ю. Паніткова), психології (Л. В. Засєкіна), соціології (Є. Р. Боринштейн), психолінгвістики (С. Сухих), лінгводидактики (Г. І. Богін), мовознавства (С. Г. Воркачов, А. П. Загнітко, К. В. Іванцова, Ю. М. Караулов, Т. А. Космеда, В. П. Нерознак, Л. М. Синельникова, М. Г. Цуциєва) тощо. Одне з них – питання елітарної мовної особистості, активно розро-

блюване лінгвістами. Комплексне осмислення феномена елітарної мовної особистості в різних дискурсах, започатковане з кінця ХХ ст. (Т. В. Кочеткова, С. Виноградов, О. А. Ворожбитова, О. А. Земська, Г. Г. Інфантова, І. С. Карабулатова, О. Б. Сиротиніна), триває й нині (В. В. Дружиніна, С. Є. Ігнат'єва, Ю. М. Караулов, Л. П. Крисін, А. В. Кур'янович, Т. В. Романова, Є. М. Санченко).

Огляд останніх досліджень і публікацій. У багатьох сучасних працях в основному називають ознаки, притаманні такій особистості (О. О. Дмитрієва, Л. І. Мацько, Є. М. Санченко), аналізують конкретні особистості, які реалізували себе в різних сферах діяльності (А. А. Ашева, А. П. Загнітко, С. Є. Ігнат'єва, А. В. Кур'янович, Т. В. Романова, М. С. Силантьєва, І. А. Синиця), звертають увагу на специфіку елітарної мовної особистості крізь призму типів мовленнєвої культури, навичок гарного мовлення (В. О. Гольдін,

Г. Г. Інфантова, І.С. Карабулатова, Т. В. Кочеткова, М. О. Лаппо, О. Б. Сиротиніна, О.П. Сквородников, Й. А. Стернін). Найчастіше лінгвістів цікавлять елітарні особистості в просторі публіцистичного, художнього, епістолярного, щоденникового дискурсів у межах дисертаційних і монографічних досліджень. Параметри, за якими можна вирізнити тип мовної особистості, остаточно ще не розроблено в науці.

Мета нашої розвідки – на основі типових ознак виокремити та обґрунтувати критерії елітарної мовної особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідники в галузі лінгвоперсонології наголошують, що для елітарної мовної особистості «характерне вільне високоякісне володіння літературною мовою, продуктивне жанрове текстотворення, інтелектуальне мовомислення, широка концептосфера когнітивно-ментальних структур пізнання, креативність текстопородження та індивідуальні стратегії й тактики» [9, 144]. Їй притаманна свобода в текстопородженні будь-якого тематичного й жанрово-стилістичного оформлення; висока продуктивність переробки почутих і прочитаних текстів; значний обсяг активного словникового запасу; володіння всіма функційно-стильовими різновидами літературної мови; вільне володіння усним та писемним мовленням, точний вибір форми мовлення залежно від інтенції; дотримання етичних норм і повага до адресата [10, 29].

Зародження виокремлення елітарної мовної особистості сягає розроблення теорії мовленнєвої культури. За належністю до мовленнєвої культури почали вирізняти елітарний, середньолітературний, літературно-розмовний і фамільярно-розмовний, жаргонний та просторічний [3], пізніше – повнофункційний та неповнофункційний типи [12]. Й. А. Стернін, ґрунтуючись на типології О. Б. Сиротиніної, уточнив класифікацію типів мовленнєвої культури, виокремивши елітарний, літературний, середньолітературний, фамільярно-літературний і просторічно-жаргонний, вважаючи, що в процесі навчання, виховання та соціалізації особистості формуються чотири останні типи. Елітарний тип він трактував як ідеальну модель мовленнєвої культури, до якої потрібно прагнути, але вповні втілити цей тип практично нереально [15, 3], оскільки його формування зумовлене особистим інтелектом людини [15, 11].

Кожен із запропонованих російським ученим типів мовленнєвої культури вирізняється певною сукупністю ознак. Елітарний тип мовленнєвої культури, за Й. А. Стерніним, характеризується сорока параметрами, що стосуються освіти, інтелекту, логіки мислення, мови, культури, етики тощо. Таку деталізованість, розгорнутість названих ознак можна пояснити можливістю розроблення запропонованої дослідником тестової методики для вияву домінуючої мовлен-

нєвої культури носія мови. Наведене свідчить про традиційне вичленювання в лінгвоперсонології елітарного типу мовної особистості з-поміж інших типів.

Інші дослідники так чи так називають притаманні аналізованій особистості ознаки, описуючи суть елітарності. Обов'язковими серед них вважають такі: глибоке знання мовної системи й норм літературної мови, високий рівень стилістичної, комунікативної культури, що забезпечує дотримання етичних норм спілкування, володіння риторичними прийомми, здатність створювати тексти будь-якої складності, творчий потенціал. З огляду на вказані риси елітарну мовну особистість трактують як ідеального носія культурно-мовленнєвої компетенції, що містить мовну, комунікативну та етичну субкомпетенції [1, 12-13]. Культурно-мовленнєву компетенцію кваліфікують як сукупність знань, умінь та навичок, що відповідає найвищому типу мовленнєвої культури. У структурі цієї компетенції базовими є власне мовні норми, комунікативні та етико-етичні компетенції [13, 6-7]. Належний рівень володіння мовою, на переконання Т. А. Космеди, – це спроможність створювати мовленнєві акти, тексти, дискурси й відтворювати їх у процесі комунікації, комунікативної поведінки відповідно до чинних лінгво-соціо-культурних норм, що реалізуються в спілкуванні й визначають рівень різних компетенцій [5, 48].

Варто зазначити, що елітарна мовна особистість – не просто людина, яка транслює мовні норми й культурні цінності, відображені в мові [11, 12], а особистість, котра осмислено використовує стилістичний арсенал мови, вправно реалізує авторські інтенції для досягнення мети. Саме тому дослідники акцентують на таких важливих ознаках носіїв елітарної мовленнєвої культури, як усвідомлення головних принципів використання мови, прийнятних у сучасному суспільстві, та знання причин і меж можливих відступів від них; знання критеріїв мовленнєвого сприйняття та культури мовленнєвого продукування в актуальних сферах; знання закономірностей створення різних текстів та закономірностей спілкування в складних ситуаціях; уміння ефективно застосовувати комунікативні стратегії й тактики [6, 21-22].

Ознаками елітарної мовної особистості також вважають такі: асоціативність, рекурентність, хрестоматійність, широке впізнання, знаковість, яскравість, типовість, прецедентність [4, 13]. Серед інших важливих параметрів елітарної мовної особистості також вказують на прагнення до постійного мовного й мовленнєвого вдосконалення й комунікативної відповідальності, знання досягнень світової й національної культури, орієнтація на кращі зразки культури, трансляція й збереження традицій, оперування прецедентними текстами. Іноді акцентують на таких чинниках вибору об'єкта дослідження, як неординарність

натури, оригінальність мислення, індивідуальність стилю, власні професійно зумовлені погляди та інтереси, оригінальність філософського підходу до сприйняття світу [7]. Пропонують брати до уваги соціальні та вікові ознаки [1, 13], що, очевидно, не завжди коректно, а також здатність створювати стиль інтелектуального спілкування, який вимагає постійної мисленнєвої активності від адресанта та адресата [1, 24], тобто йдеться про тенденцію до інтелектуального спілкування.

Грунтуючись на властивих елітарній мовній особистості та схарактеризованих у працях О. Б. Сиротиніної ознаках, О. П. Сквородников пропонує доповнити їх такими, що не знайшли, на його думку, відображення. Зокрема він звертає увагу на сім компетенцій, суть яких зводиться до такого: комунікативно-стратегічна компетенція – уміння вибирати стратегії й тактики, що відповідають авторській меті та характерові прагматичної ситуації; аргументативна компетенція – уміння аргументувати тезу чи антитезу; перцептивна компетенція – уміння слухати й чути співрозмовника; конфліктологічна компетенція – уміння долати комунікативні бар'єри в конфліктній ситуації; евристична компетенція як культура дискусії; контрманіпулятивна компетенція – знання прийомів мовленнєвої маніпуляції для забезпечення інформаційної безпеки; мовно-ідеологічна компетенція як володіння системою концептів, що дозволяють орієнтуватися в ідеологічних контекстах і суперечностях сучасності [14, 54]. Під компетенцією учений розуміє певний аспект культури мовлення.

На основі висвітлених у науковій літературі ознак носіїв елітарного типу мовленнєвої культури можна визначити критерії, за якими виокремлюють елітарні мовні особистості. Указані Й. А. Стерніним особливості, на нашу думку, легко звести до мовних, комунікативних, психологічних, культурологічних, когнітивних, етичних принципів вирізнення. Дехто з дослідників узагальнює всі наявні ознаки й пропонує зводити їх до двох критеріїв, що висуюють до аналізованої мовної особистості: літературно-мовного та комунікативно-стилістичного [2, 21].

Цілком логічно виробити критерії елітарної мовної особистості на базі ознак, сформульованих дослідниками в галузі комунікативної лінгвістики, лінгводидактики, лінгвоперсонології тощо. Їх визначають з опертям на такі з них: нормативність, здатність сприймати й породжувати тексти різного ступеня складності, володіння функційними стилями, різножанровість, навички впливу на широку аудиторію, ефективність обраних стратегій і тактик, духовність та творчий потенціал. Грунтуючись на зазначених рисах, М. О. Лаппо за необхідності виокремлення елітарної мовної особистості серед інших типів вважає за можливе брати до уваги сім параметрів [8, 67-68]. У цілому підтримуючи таку концепцію авторки, пропонуємо кваліфікувати ці критерії як ортологічний, інформаційний, жанрово-стилістичний, риторич-

ний, комунікативний, аксіологічний, психологічний. Така класифікація критеріїв, на наш погляд, у цілому охоплює всі ознаки досліджуваної особистості.

Зупинимось детальніше на суті вказаних критеріїв. *Ортологічний* критерій (літературно-мовний критерій у А. А. Ашевої, критерій мовної правильності у Т. В. Кочеткової) передбачає досконале володіння всіма літературними нормами певної мови. Утім, лінгвісти зауважують, що знання норм дозволяє творчо їх реалізувати в процесі мисленнєво-мовленнєвої діяльності, за необхідності уможливує вихід за ці норми [11, 12]. Деякі «неправильності» мовлення за певних обставин виправдані, бо стають елементами мовної гри. Такі «неправильності» є запланованими автором [12]. Творчий підхід, використання прийомів мовної гри вказують на вміння носія «заглиблюватися», «занурюватися» в слово.

Суть *інформаційного* критерію полягає в здатності особистості створювати й сприймати різножанрові тексти, вільно оперуючи прецедентними іменами, висловами та текстами. Елітарна мовна особистість характеризується високою свободою породження тексту будь-якої тематичної й жанрової спрямованості, високою продуктивністю осмислення чужих текстів. Така особистість здатна створювати тексти, що стають взірцем, стають набутком нації.

Під *жанрово-стилістичним* критерієм (критерій мовної майстерності у Т. В. Кочеткової) розуміємо вільне володіння всіма функційними стилями мови, писемною й усною формами мовлення залежно від конситуації спілкування. Жанрове розмаїття продукції, продукуваної елітарною мовною особистістю, передбачає вільне використання різностильових засобів. Така особистість використовує стилі й реєстри мовлення залежно від змінюваних умов комунікації та комунікативних завдань [11, 12]. Існує думка вчених (наприклад, М. О. Лаппо), що мовленнєва продукція елітарної мовної особистості повинна бути репрезентована трьома обов'язковими стилістичними реєстрами: науковим, художнім, публіцистичним стилями в різних підстилях і жанрах. Інші стилі не фігурують у вимогах дотаквої особистості, оскільки вона так чи так створює тексти офіційно-ділового й розмовно-побутового стилів. Можливо, таке розуміння реалізації мовної особистості як ідеальної моделі має право на життя, однак, ми впевнені, що окрема особистість може яскраво виявити себе в одній-двох сферах і бути елітарною.

Риторичний критерій указує на володіння навичками впливу, уміння переконувати, знання риторичних прийомів, природну харизматику особистості та великий публічний досвід. Риторичний компонент набуває особливої ваги, коли є потреба впливати на широку аудиторію як безпосередньо, так і опосередковано.

Комунікативний критерій бере до уваги ефективно володіння стратегіями й тактиками

відповідно до ситуації спілкування. Елітарна мовна особистість реалізує себе як раціонально-евристичний та куртуазний тип у потрактуванні К. Ф. Сєдова. У межах комунікативної компетенції особливої ваги набуває доречність мовленнєвої поведінки, оскільки вона узалежнена від свідомості особистості. За Д. Хаймсом, комунікативна компетенція передбачає вміння використовувати мовні засоби залежно від мети, місця, адресанта тощо, володіння іншими способами комунікації [16]. Елітарна мовна особистість вповні уявляє «загальну картину проблематики культурного використання мови» [6, 19] в усіх подробицях. Зважаючи на необхідність у процесі спілкування послуговуватися відповідними стилістичними засобами, різні критерії об'єднують і кваліфікують як комунікативно-стилістичний (А. А. Ашева), що, ймовірно, можливо, коли йдеться про реалізацію певних тактик за допомогою конкретних мовленнєвих кроків.

Аксіологічний критерій трактуємо як виняткові духовні, моральні та естетичні цінності особистості, особистості інтелігента, інтелектуально обдарованої людини, яка не прагне нав'язати співрозмовникові свої погляди, а нав'язати важливі для неї ціннісні орієнтири, обґрунтувати їх. Концептосфера особистості – це її духовний образ,

світ її цінностей, ідеалів. Домінантою елітарної мовної особистості є дотримання етичних норм.

Для психологічного критерію визначальною є раціонально-нормативна поведінка особистості, що охоплює низку психологічних навичок стосовно самоконтролю, постійної потреби в розширенні знань та їх перевірці, відсутності самовпевненості в характері й поведінці.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, елітарну мовну особистість розуміємо як інтелектуально обдаровану особистість, яка яскраво презентує себе в усному й писемному мовленні, досконало володіє усім комплексом мовних, комунікативних та етичних норм. Їй притаманна сукупність ознак, що можна кваліфікувати як критерії, за допомогою яких можна виокремити елітарну мовну особистість: ортологічний, інформаційний, жанрово-стилістичний, риторичний, комунікативний, аксіологічний, психологічний. Допускаємо, що залежно від дискурсу, у якому мовна особистість себе реалізує, можливий різний ступінь актуальності критеріїв, їх сутнісний характер, що, звісно, потребує подальших уточнень.

Перспективу дослідження вбачаємо в аналізі відомих українських лінгвістів як носіїв елітарної мовленнєвої культури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ашева А. А. Элитарная языковая личность в публицистическом дискурсе (на материале публицистического творчества С. Рассадина): автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19 «Теория языка». Майкоп, 2013. 27 с.
2. Ашева А. А. Элитарная языковая личность как идеальный носитель культурно-речевой компетенции. Вестник Адыгейского гос. ун-та. Серия 2: Филология и искусствоведение. 2013. – С. 19-23.
3. Гольдин В. Е., Сиротинина О. Б. Внутринациональные речевые культуры и их взаимодействие. Вопросы стилистики: Проблемы культуры речи. Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1992. Вып. 25. С. 151-160.
4. Дмитриева О. А. Лингвокультурные типы России и Франции XIX века: автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.20 «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание». Волгоград, 2007. 48 с.
5. Космеда Т. А. Ego і Alter Ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу: монографія. Дрогобич: Коло, 2012. 372 с.
6. Кочеткова Т. В. Проблема изучения языковой личности носителя элитарной речевой культуры (обзор) Вопросы стилистики. Язык и человек. Саратов, 1996. Вып. 26. С. 14-25.
7. Курьянович А. В. Динамика жанрово-стилистических особенностей русского эпистолярного дискурса носителей элитарного типа речевой культуры (XX – XXI в.): дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.01 «Русский язык». Томск, 2013. 397 с.
8. Лапшо М. А. Кого можно назвать носителем элитарной речевой культуры? Русская речь. 2014. № 4. С. 67-72.
9. Мацько Л. І. Мовна особистість Андрія Малишка як лінгвокультурологічний феномен національного виховання у світлі лінгвофілософії. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 16: Творча особистість учителя: проблеми теорій і практик. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. Вип. 20 (30). С. 141-146.
10. Санченко Є. М. Елітарна мовна особистість: від діалектних витоків до літературної мови: дис. канд. філол. наук: 10.02.01 «Українська мова». Луганськ, 2009. 185 с.
11. Силантьева М. С. Элитарная языковая личность в профессиональном дискурсе: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19 «Теория языка». Пермь, 2012. 24 с.
12. Сиротинина О. Б. Основные критерии хорошей речи [Электронный ресурс]. URL: http://gramota.ru/biblio/magazines/gramota/kultura/28_139 (дата звернення: 20.01.18)
13. Сковородников А. П., Копнина Г. А. Модель культурно-речевой компетенции студента высшего учебного заведения Journal of Siberian Federal University. Humanities&Social Sciences Supplement. 2009. № 2. С. 5-18.
14. Сковородников А. П. Об элитарном (полнофункциональном) типе речевой культуры и культуре речи. Мир русского слова. 2008. № 2. – С. 51-59.
15. Стернин И. А. Типы речевых культур: учеб. пособие. Воронеж: Истоки, 2013. 23 с.
16. Hymes D. On Communicative Competence. Sociolinguistics. – Harmonds worth: Penguin, 1972. – P. 269-293.